

Д. МҰСТАПАЕВА

тарих ғылымдарының кандидаты,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*

**ТҮРКІСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АХМЕТ ЯСАУИГЕ БАЙЛАНЫСТЫ
ТАРИХИ ОРЫНДАР**

Аңдатпа. Мақалада Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қорғау аумағында орналасқан Ахмет Ясауи есімімен байланысты кесенелер, мазарлар, сол кезеңдегі кесенелер сипаты мен Орта Азиядағы мазарлардың салынуына байланысты мәселелер зерделенген. Зерттеу нысанасы болып табылған осы мәселелерді қарастыра отырып, XIX–XX ғасырлардағы зерттеулер және соңғы археологиялық зерттеулер нәтижелеріне назар аударылды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанында жерленген Ахмет Ясауимен байланысты кесенелер, жерлеу орындарының ерте кезеңнен келе жатқан қазақтардың жерлеу орнындағы кесенелермен рухани сабақтастығы, жасалу сипаты бақыланды. Әзірет Сұлтан ұрпақтары мен XII ғ. Ясы қонысы аумағында өмір сүрген ел қоныстарына байланысты зерттеулер салыстырылып, ғылыми тұжырымдармен талданды. Ел арасындағы аңыздар мен XVIII–XIX–XX ғғ. жазба деректері, ғылыми мақалалардағы, Ахмет Ясауидің шығармасы «Диуани хикметтегі» Ясауи шәкірттері, ұрпағы, жерлеу орындары, өмір сүру ортасындағы заттай құндылықтардың қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани-мәдени құндылықтарымен үйлесіп, үндесуі салыстырылып қарастырылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында, XX ғасырдың басында, 1910–1915 жылдары Әзірет Сұлтан аумағында болған, Ахмет Ясауидің шәкірттерінің Баб Араб, Үндемес ата, Баба Мәшін мазарлары, мешіттері, көпір туралы сол кезеңдегі фотоматериалдар келтірілген. Сонымен қатар Қожа Ахмет Ясауи ұрпақтары, соның ішінде Ибрахим ұлын өлтірген Сүрилер мекендеген жердің зерттелуі туралы деректер баяндалады.

XII ғасырда ілім таластырып, Ясыға келген, ілім сайысында жеңіліп, Әзірет Сұлтанға шәкірт болған Имам Марғузидің жерленген жері, елге жасаған қызметі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, кесене, мазар, хикмет, сүри, зиярат, күмбез, шәкірт.

D. Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences,

*Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*

Historical Places on the Territory of Turkestan Associated with Ahmed Yasawi

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мұстапаева Д. Түркістан аумағындағы Ахмет Ясауиге байланысты тарихи орындар // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 418–429. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.34>

*Cite us correctly:

Mustapayeva D. Turkestan aumagyndagy Ahmet Yasauige bailanysty tarihi oryndar [Historical Places on the Territory of Turkestan Associated with Ahmed Yasawi] // *Yasawi universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1 (127). – B. 418–429. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.34>

Abstract. The article deals with the mausoleums and burial places associated with the name of Akhmet Yasawi, located in the protected area of the mausoleum of Khoja Akhmet Yasawi in the city of Turkestan, the characteristics of the mausoleums of that period, as well as issues related to the construction of mausoleums in Central Asia. When considering these issues, the object of the study, attention was drawn to the results of researches in the 19th–20th centuries and the latest archaeological research.

The mausoleums and burial places associated with Akhmet Yasawi, located near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, have a spiritual continuity with the mausoleums and burial places of the Kazakhs of the early period, and the nature of their construction. The studies and scientific conclusions concerning the settlements of the descendants of Azret Sultan and the settlements of the 12th century on the territory of Yassy were compared and analyzed. A comparative analysis was carried out of information from folk legends, scientific data of the 18th–19th–20th centuries, scientific articles about the students, descendants of Yasawi in the work of Ahmed Yasawi «Divani Hikmet», material values in the environment of their residences and burials, and their relationship with ancient spiritual and cultural values of the Kazakh people.

Photo materials of the period of the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century of the graves, mosques of Ahmed Yasawi's students: Bab Arab, Undemes Ata, Baba Mashin, as well as the bridge of 1910–1915, located near Azret Sultan, are given. At the same time, data are provided on the study of the territory in which the descendants of Khoja Akhmet Yasawi lived, as well as the land of Suri, where his son Ibrahim was killed.

Article tells about the role in serving the people and the burial place of Imam Marguzi, who in the XII century came to Yasy to compete in knowledge, but lost in the competition and became a student of Hazrat Sultan.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, mausoleum, graves, wisdom, suri, pilgrimage, dome, student.

Д. Мустапаева

кандидат исторических наук,

*доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*

Исторические места на территории Туркестана, связанные с Ахмедом Ясауи

Аннотация. В статье рассматриваются мавзолеи и места захоронений, связанные с именем Ахмета Ясави, находящиеся на охраняемой территории мавзолея Ходжи Ахмета Ясави в городе Туркестан, характеристики мавзолеев того периода, а также вопросы, связанные со строительством мавзолеев в Центральной Азии. При рассмотрении этих вопросов, явившихся объектом исследования, внимание было обращено на результаты исследований XIX–XX веков и новейшие археологические изыскания.

У мавзолеев и мест захоронений, связанных с Ахметом Ясави, находящихся близ мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави, прослеживается духовная преемственность с мавзолеями и местами захоронений у казахов раннего периода, и характер их строительства. Были сопоставлены и проанализированы исследования и научные выводы, касающиеся поселений потомков Азрет Султана и поселения XII в. на территории городища Яссы. Был проведен сравнительный анализ сведений из народных преданий, научных данных XVIII–XIX–XX вв., научных статей об учениках, потомках Ясави в труде Ахмеда Ясави «Дивани хикмет», материальных ценностях в среде их проживания и захоронений, и их взаимосвязь с древними духовными и культурными ценностями казахского народа.

Приводятся фото-материалы периода второй половины XIX века и начала XX века могил, мечетей учеников Ахмеда Ясави: Баб Араб, Ундемес Ата, Баба Машин, а также моста

1910–1915 гг., находившихся близ Азрет Султан. В то же время приводятся данные об изучении территории, в которой жили потомки Ходжи Ахмета Ясави, а также земли Сури, где был убит его сын Ибрагим.

Рассказывается о роли в служении народу и месте захоронения Имама Маргузи, который в XII веке приехал в Ясы потягаться в знаниях, однако проигравшему в состязании и ставшему учеником Хазрата Султана.

Ключевые слова: Ходжа Ахмет Ясави, мавзолей, могилы, мудрость, сури, паломничество, купол, ученик.

Кіріспе

XII ғ. Ясы қаласы ретінде белгілі қоныста өз ілімін таратқан Ахмет Ясауи бабаның өмір сүрген жері зерттеулерде Шауғар – Ясы – Түркістан ретінде мың жылдық көлемінде ел тарихында орын алып келеді. XVI ғ. Түркістан аталған қала құрылымы, Ахмет Ясауи кесенесі, кесенедегі құнды заттар туралы көптеген саяхатшылар, ғалымдар мен зерттеушілердің деректерінде айтылады.

Ибн Рубихан дерегінде Түркістан оазисінің көктем кезіндегі көрінісі сипатталады. Мұнда бұлақтардың көптігі, ауру-індеттің жоқтығы, гүл-бақшаның көркейген көрінісі туралы баяндалады. «Йасы қаласында – Хазрет Сұлтан мазары бар, кең, құнарлы өлке» деп жазады [1, 38-б.]. Йасы-Түркістан қаласына тауарлар және қымбат бұйымдар алып келіп, онда сауда жүргізіледі. Қалаларда, керуен сарайларда ұзақ жолға сапар шеккен керуендер жүктерін жайластырып, өзге елдерден келген саяхатшылар сапарын одан әрі жалғастыратындай етсіз жағдай жасалған орындар көп болды.

1896 жылға дейін Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанында болған мазарлар туралы сол кезде Түркістанға, Орта Азияға түрлі іс сапарлармен келген зерттеушілердің деректерінде жазып қалдырылған. А. Добросмысловтың деректерінде Қожа Ахмет Ясауидің қызы (бағып алған қызы) Жамал ханымның кесенесі болғаны айтылады. Кесененің құрылымын сипаттай отырып, құрылысы туралы келесі деректер айтылады. Кесене құрылысы дөңгелек мұнаралы және жасыл күмбезді болған. Құрылыс ескірген, оны бұзып, кірпіштерін қазыналық ғимараттарды салуға пайдаланған.

XIX ғ. екінші жартысындағы Түркістан қаласының құрылымы, әлеуметтік-экономикалық, этникалық сипаты, Ахмет Ясауи кесенесі туралы жазған зерттеуінде Қожа Ахмет Ясауидің қызы Жамалдың мазары туралы мәлімет береді. Сонымен бірге Ахмет Ясауидің қызы Гаухар ананың мазары аталады. Қожа Ахмет Ясауи бабаның шәкірттерінің бірі – Баба Араб мешіті болғаны баяндалады [2, 151-б.]. Қожа Ахмет Ясауидің ел аңыздарында «жеті қорғаушының бірі» деп кездесетін шәкірттерінің бірі. Мазары Әзірет Сұлтан кесенесінің маңында орналасқан. Жерленген жеріне күмбезді мазар орнатылған.

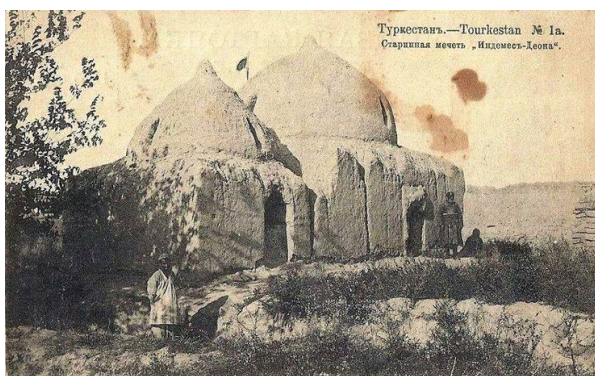
Үндемес ата және Баб Араб кесенелерінің шамамен 1870 ж. түсірілген фотосуретін (1-сурет) ұсынып отырмыз. Мұндағы суретте кесенелердің күмбездері толық сақталған.

Қожа Ахмет Ясауи кезінде елге ілімін таратып, құмар, т.б. ойындарға әуесқой болған адамдарға өз ілімін үйретеді. Алғашында ақы ала отырып үйренсе, кейіннен ілімді игеру барысында жақсы деңгейлер, білім көздері ашылып, ақысыз үйренуге бет бұрып, Ахмет Ясауи бабаның шәкірттеріне айналады. Игерген ілімдерін елге таратып, бабаның мүридтеріне айналған Жеті ата кейін қайтыс болған соң кесененің батыс тұсына қойылған екен. Қалаға кіретін көпірлердің бірі – «Бабырат» көпірі деп аталды. XX ғ. 1910–1914 ж.ж. Бабырат көпірі мен Үндемес ата мен Баб Араб кесенелері, олардың арғы бетіндегі Баб Араб мешітінің күмбезі, мешіті сақталған.

XIX ғ. 50-ші жылдарындағы Н. Северцевтің жазбасында көрген жергілікті жердің жерлеу орындарын, табиғат ерекшеліктерін, көптеген басқа да деректерді оқуға болады. Жерлеу орындары, мазарлар құрылымы туралы да деректер кездеседі. Өте көркем табиғат

аясында бір жағында топырақты жар, оның үстінде ұзын қабірлер орналасқанын айтады. Көне кезеңнен қазақтар мазарларды, жерлеу орындарын төбелерге, жоғары тұрған орындарға жерлегені белгілі. Екінші жағында құмды, бұталар өскен төбелер орналасқан. Мазарлар күмбезді, жұмбаздаған балшықтан соғылған, іші төрт бұрышты құрылыс ретінде сипаттайды. Бұл күмбездері құлап, көп мазарлардың қабырғалары қалғанын, жақсы сақталғандары барын туралы сипаттап жазады. Бұл мазарлардың үш жүз жыл, одан да көне болатынын ғалым сол жерде өскен сексеуілдің өсуіне қарап мерзімдеген [3].

Мұндай мазарлар Түркістан аумағында XIX–XX ғғ. басында кездескен. Сол кезде түсірілген фотосуреттердің сақталған нұсқаларынан көруге болады (1, 2-суреттер).

1-сурет – Үндемес ата және Баб Араб кесенелері, шамамен 1870 ж.
[4]

2-сурет – XX ғ. 1910 ж. Түркістан қ. Бабырат көпірі, Баб араб кесенесі, мешіті, Жеті ата қақпасы. [4]

Қазақтардың тұрғын үйлерін, сәулет өнерін зерделеген Ө. Жәнібеков қазақ жерінде түрлі себептермен діни ғибадаттық сәулет ескерткіштерінің көп сақталғанын, олардың көбі күмбезді болып келгенін, ал күмбездердің тұрғын үйдің жылжымалы түрлері – киіз үйге ұқсағанын айтқан [4]. Осы ретте ғалым Баба-әже қатын күмбезіндегі шатырлы жабынды, кейіннен дарбазалы-күмбезді сәулет өнерін дамытуға кең қолданылғанын талдайды. Қазақ халқының баспанасын зерттей отырып, шатырлы жабынды, дарбазалы-күмбезді сәулеткерлікті А.Н. Бернштамның кейіннен бүкіл Орта Азия сәулет өнерінің өзегі болғанын, үш белгі – құрылыстың күмбезді қаңқасы, портал мен ойма қыштардан құрастырылатын өрнекті екенін бөліп қарап, күмбез идеясы, оны тұтас жүзеге асыру көшпелі малшы қауым мекендеген қыпшақ даласынан алмасқанын айтады [4, 29-б]. Орта Азия сәулеттік құрылыстарын зерттеген ғалымдар жерлеу құрылыстарын зерттеуде Орта Азияға тән өзіндік бір ерекшеліктерін анықтаған.

Ғалым С. Әжіғалидың діни-жерлеу ғимараттарын зерделеген зерттеуінде үлкен кеңістіктегі жерлеу орындарының зерттелуін жан-жақты талдауы, күмбезді қос бөлмелі, т.б. жерлеу сәулеттік құрылыстардың дамуын түсінуге негіз берген зерттеу [5]. Сәулет ескерткіштерінің түрге бөлінуі, құрылым ерекшеліктері, геометриялық үйлесімділік, көне құрылыс теориясы мен тәжірибесі, құрылыс материалдарының түрлерінің зерделенуі ғалымдар зерттеуінің негізі болды. Б.Н. Засыпкин, Г.А. Пугаченкова, В.А. Нильсен, А.М. Прибыткова, В. Нусов, Л.И. Ремпель, В.Л. Воронин, Н.С. Гражданкин, К.С. Крюков зерттеулері осыған негіз береді. Л.Ю. Маньковская зерттеулері де мемориалдық құрылыстарды діни сәулет түріне бөлінгеніне үлкен назар аударылған [5, 215–216-бб.].

Қазақтардың жерлеу орындарындағы сәулеттік құрылыстары туралы сыныптаулар И.А. Кастаньенің зерттеулерінде бар. Кесенелер конустық және күмбезді, қас бетті-күмбезді, қос күмбезді деп ажыратылғанына назар аударған.

Күмбезді жерлеу орындарының, мазарлардың көне заманнан келе жатқан дәстүр екенін ғалымдардың ескерткіштердің түрлерін түрлік сыныптаулары, ғылыми зерттеулері дәлелдеп отыр [5, 217–270-бб.].

Қоскүмбезді жерлеу орны Орта Азияда, Түркістан ескерткіштерінде орын алған. Жоғарыда аталған Түркістан қаласы аумағындағы кесенелердің, мазарлардың құрылымы саз балшықтан тұратындығымен, күйген кірпіштерден, күмбезді, төрт бұрышты етіп жасалуымен ерекшеленеді.

1866 жылы Түркістанда болған П.И. Пашино өзінің жолжазбасында 1864 жылы жаз айында кесене қабырғасын зеңбірек оқтарымен атудың нәтижесін, ондағы ойықтардың кесененің көркін бұзып тұрғанын жазады. Жазбасында Әзірет Сұлтан кесенесіне көпір арқылы өткенін баяндайды (2-сурет). Ол кезде Рабия Сұлтан бегімнің кесенесі қару-жарақ қоймасы ретінде қолданылып, кілттеліп қойылғаны баяндалады (3-сурет). Түркістанға орыс әскерлері келгеннен кейін 1864 жылдан соң, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі әскерилердің азық-түлік дүкеніне, Рәбия Сұлтан бегім мазары қоймаға айналған [3]. Кесененің оңтүстігінен 75 м жерде орналасқан Рәбия Сұлтан бегім мазары 1895 жылы құлаған.

**Түркістан альбомынан.
1895 жылға дейінгі
Рәбия Сұлтан бегім кесенесі**

**1980 ж. кейінгі қайтадан қалпына
келтірілген Рәбия Сұлтан бегім
кесенесі**

4-сурет [6] – Рәбия Сұлтан бегім кесенесі

Бұл жазбалардың негізіне қарай отырып, Түркістан қаласы ХІХ ғасырдың екінші жартысында су толы орлармен қоршалған, көпірлер мен қақпалар арқылы кіретін қала көрінісін бейнелейді. Өзінің жазбасында П. Пашино мұсылман елдеріндегі саяхаттары барысында Әзірет Сұлтан кесенесіне ұқсаған мешіттерді көрмегенін айтады. Кесене құрамындағы ондаған бөлмелер, екі қабатты асхана, ішіндегі құдықтың қандай қызметке арналғанын түсіне алмағанын айтады. Өзінің болжамдарына сүйене отырып, Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған, бағыттың және кесенедегі майда бөлмелер сол бағыттағы адамдардың рухани өзін танудың, ғибадат етудің орны болар деп болжайды. Әзірет Сұлтан мазарының жанында бейсенбіден жұмаға ауған күндері Жаратушыны еске алып, ғибадат жасаған [7, 179-б.]. Мұндай құрылымдағы құрылыстар туралы Дж.С. Трингэм «орталықта аула, оның айналасында орналасқан бөлмелері болған» десе [8, 141-б.], Т.Х. Стародуб зерттеуінде Орталық Азиядағы сәулет ғимараттарының түрін ескере отырып, күмбезді бөлмесі, оның айналасында жерлеу орны, Құран оқитын бөлмесі, дәуріштер, зияратшылар тұратын бөлмелері, асхана, қойма, т.б. бөлмелері бар құрылыс ретінде көрсетеді [9, 272-б.].

Дәуіріштер тұрағын *ханака, текке, завия* деп атаған. Ханаканың сәулеттік жобасының даму сипаты осындай.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеп, зерделеуде бақылау, салыстыру әдістері, ғылыми зерттеулерді саралап, тарихи сабақтастырып, талдау әдістері негізге алынды. Мұнда кесене және Түркістан аумағындағы мазарлар мен кесенелер, қоныстар, Қожа Ахмет Ясауи ілімі, өмірі мен шығармаларындағы түрлі тарихи оқиғалардың баяндалуы салыстырылды.

Көне заманнан келе жатқан қазақ халқының салт-дәстүрінде көрініс тапқан, өмірлік құндылықтарында кең орын алған белгілердің Ахмет Ясауи шығармасында, елдің аңыз-әңгімелерінде мазмұндалуы талданды.

Зерттеу барысында археологиялық, этнографиялық, тарихи зерттеулер, пәнаралық зерттеулер, тарихи деректер қарастырылды.

Талдау мен нәтижелер

Ортағасырлық қалалардың құрылымына сай Түркістан да бірнеше қақпадан тұрған, қорғанмен қоршалған қала ретінде суреттеледі. Қаланы қоршаған саз балшықты қорғандар, суы бар арықтар, қалаға кіретін көпірлер қала құрылымының көрінісін көрсетеді. Саяхатшылар, әскери адамдар өздерінің ғылыми мақалаларында осы тұрғыдан баяндап береді және көбінің айтқан деректері біріне-бірі сай келеді. Мысалы, Түркістанды қоршаған су толы арықтар, қалаға кіретін көпір туралы (2-сурет) айтылған деректер осының айғағы [10, 262–263-бб.].

XVIII ғ. П.И. Рычковтың зерттеуінде Ахмет Ясауи бабаның ұлын бақта өлтіріп, басын кесіп алып келіп, кейін кешірім сұраған ел туралы баяндалады. Ахмет Ясауи оларға ешқандай жамандық жасамаған. Қарғысқа ұшыраған бұл ел ешқашанда атқа отыра алмайтын жағдайға келген. Себебі, олардың тәнінде, артқы тұстарында ерекше белгі – дүм-сүйек, құйрық секілді сүйек шыққан екен. Осылай олар салт атқа мінуге жарамсыз және «құйрықтылар» деп аталып кеткен [11, 64–65-бб.].

Қожа Ахмет Ясауиге байланысты әпсаналарда, аңыздарда Ахмет Ясауидің баласы бір деректерде аң аулап жүргенде десе, екінші деректерде егін суарып жүргенде деп келетін аңыздарда қарасүйір руының сушысы Ибрахимнің басын шауып, легенге салып, бетіне ақ шүберек жауып, Әзірет Сұлтанға алып келеді. Сонда Әзірет Сұлтан «іспей үзіпсіңдер» деген екен. «Егінің жұлма болсын, қауының алма болсын, артыңа құйрық шықсын, тұқымың сөйтіп құрысын» деген екен. Содан кейін қарасүйір әулеті азып-тозып кеткен дейді аңыздарда [12, 35-б.]. XVIII ғ. П.И. Рычков осы деректерді тындап, сол кездегі елден әлі де Түркістан аумағында «дүм шыққан құйрықтылар» барын естігенін айтады. Олардағы ауыр қасірет елдің өмірінде, жауынгершілікте, қоғамда негізгі орында атқа отыру мәртебесінен айырылуы болған екен. Ел ішіндегі осыған байланысты қазақ халқының салт-дәстүрінде, дүниелік, рухани құндылықтарында, өмір сүру салтында орын алған жылқыны, өмір сүру құндылықтарын қастерлеу белгілерімен бірлесе өріліп, дамығанын байқауға болады.

Қожа Ахмет Ясауи баба шығармасы «Диуани хикметте» келесі жолдарда ежелден келе жатқан жылқы мәдениетінің ұштасып, өркендеуінің көрінісін байқауға болады.

«Күмәнсіз білгін, бұл дүние барша жұрттан өтер, ә,
Сенбегін сен малыңа, бір күні қолдан кетер, ә,
Ата-ана, туысқан қайда кетті, сен ойлан.

Төрт аяқты ағаш ат сағанда бір күн жетер, ә...» [13, 28-б.]. Табытты – ағаш ат деп атау көне заманнан келе жатқан дәстүр жалғастығының көрінісі деуге болады. «Қазақта өлікті зиратқа апаратын зембілді – атағаш, жерленген қабірін атбесік» деп атаған [14, 9-б.].

Қазақта «ат салысу», «ат қосу» деген түсініктер де бар. Ертеден көмектесу, көмек қолын ұсыну, болашақ жеңіс үшін құрбандыққа барып, көмектесу түсініктері осылай аталған.

Ахмет Ясауидің баласын өлтірген Сүрилер аты ортағасырлық арық, қоныс атауларында да кездеседі.

XII ғ. Ахмет Ясауи өмір сүрген кезеңдегі жер, сулар аты, XIV ғ. Әмір Темір Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнайы берген уақыптық жер, арықтар тізіміндегі арықтар XIX ғасырда да кездеседі. Яғни, сегіз ғасыр бойы жұмыс істеп тұрған Сүйір, Ортақ арықтарының аты осының айғағы.

Сүрилер өмір сүрген мекенді анықтау мақсатында ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұл ел Түркістанның оңтүстік-шығыс тұсында, алты шақырым жерде өмір сүрген [15]. Қожа Ахмет Ясауидің баласын өлтірген сүрилердің қонысын анықтау мәселелері көптеген зерттеу жұмыстарында қамтылып келеді. Ғалымдар К.М. Байпақовтың [16, 81-93], М. Қожаның [17, 96–99-бб.] зерттеулерінде Сүри қонысы туралы айтылады. Сүри қонысы Хафиз Таныштың шығармаларында да айтылған. К. Байпақовтың зерттеуінде бұл қоныс Түркістаннан 15 шақырым, шығысында орналасқан деп көрсетіледі [18, 64-б.]. Соңғы ғылыми зерттеулер Сүри тайпаларының өмір сүрген орнын XII ғ. Түркістанның шығысында Шобанақ ауылының маңында болған деген пікір айтады [15]. Бұл жерде Қожа Ахмет Ясауимен ілім сайысында жеңіліп, шәкірті болып, кейін осы Түркістанның тұсына келіп, ілімін таратқан, елді көкжөтелден емдеген имам Марғузидің мазары бар [12, 63–70-бб.].

Қожа Ахмет Ясауи хикметінде, ілім сайысында жеңіліп, Әзірет Сұлтанға шәкірт болған, ілім үйренген Марғузи туралы:

«Түркістан жерінде көкке қарап қойды-иә,

Ұлы-кіші көпшілік «Көк тонды деп» ат қойды...»-деген жолдар бар [19, 70-б.].

Сексен мың шәкірт ертіп, қырық қашырға жүк артып, Түркістанға келген Марғузи екен [19, 66–68-бб.].

Сүри қонысы қазіргі кезде зерттеліп, сол заманда дамыған кәріз жүйелері, қала құрылымы анықталуда. Қожа Ахмет өмір сүрген заманда Ясыға келген Марғузи ілім сайысында жеңіліп, Әзірет Сұлтанға шәкірт болады.

Кейін осы ілімін Сүрилер қоныстанып, өмір сүрген жерге келіп таратқан деуге болады. Марғузи Қожа Ахмет Ясауиге қарсы болған сүрилердің қолдаушысы емес, «Диуани Хикмет» шығармасына [13] және елдегі аңыз әңгімелерге қарағанда, Ясауи ілімінің қолдаушы шәкірті болып, осы ілімді Сүри қонысында таратқан [12] ілімді шәкірті. Елді көкжөтелден емдеп, «Көктонды ата» деп аталып, қадірленген (5-сурет).

5-сурет – Көк тонды ата кесенесі [20]

1933–1934 жылдары Көк мешіт, Жәудір мешіті, сонымен бірге (1913 жылы туылған Н. Абдуллаевтың айтуы) Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында Үндемес, Қорасан, Баб Араб, Жеті Ата, Құмшық ата, әл Қожа Ата (дерек берушілер жеке мешіт үйлер деп атаған) мазарлары болған. Олар түгелдей бұзылып, «осы аталған мешіттердің қыштарынан Түркістандағы мақта заводы жанындағы май заводы салынды. Май заводы жұмыс істемей, мал сойып, құдайы берген» деп ел айтады [19, 123-б.]

Қожа Ахмет Ясауидің кесене жанында жерленген, сол кезеңдегі өмір сүрген қоныстары, ұрпақтары кесенелерінің орналасу орнын зерттеген зерттеушілер қазіргі кезеңде олардың орналасу орындарын көрсетіп отыр.

Қожа Ахмет Ясауи және оның өмірімен, қызметімен, ортағасырлық діни рәсімдердің орны болған киелі орындардың зерттелуін атап өту орынды. Өткен ғасырдың 70-ші жылдары Түркістанда жүргізілген, Кіші және Үлкен Қылует, Әулие Құмшық ата, Шілдехана, көне Ясы қаласының орындарындағы археологиялық зерттеулердің маңызы ерекше болды.

1972–1973 жж. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанындағы діни ғимараттарды зерттеу жұмыстары жүргізілген. Сол кезде зерттелген діни ғимараттар Кіші Қылует, Үлкен Қылует және Шілдехана, Әулие Құмшық ата, Ясы-Күлтөбе болды.

Ахмет Ясауи кесенесінен 60–70 метр қашықтықта солтүстік-батыс тұсында орналасқан осы ғимараттардың бірінің орнын Кіші Қылуетті зерттеді. Ғимараттың құрылымы мен құрылысына зерттеу жүргізілді. Бұл 12 м диаметрлі құрылыс. Зерттеушінің сол кездегі ғылыми зерттеуінде жер бетінен 4 м тереңдікке алып баратын жер асты құрылысы зерделенген. Кіші Қылуеттің төбесі конус сипатындағы ай қойылған шатырмен жабылған ғимарат болған. Жер бетінен 3 м баспалдақпен түсетін тереңдіктегі төрт бұрышты жер асты бөлмесі орналасқан. Қылуеттің сыртында оған жалғаса тахаратхана болған [21, 138-б.]. Бұл ғимарат 1943 ж. бұзылып кеткенін айтады. Кіші Қылует құрылымы күмбезді, жер бетінен 4 м тереңдікте, X–XII ғғ. салынған діни ғимараттар секілді ежелгі дәстүрге сай салынғанын айтады.

1972–1973 ж.ж. Т.Н. Сенигованың жүргізген археологиялық зерттеуі, 1979 ж. Е.Ә. Смағұловтың зерттеулері бұл діни құрылыс туралы, тарихына, қалыптасуына байланысты жан-жақты жүйелі тұжырымдар берді. Т.Н. Сенигова «кішігірім діни қалашық» деген. Қылуеттің орталық бөлмесі төрт бұрышты (5,90x5, 50x5, 20 бм.), батыс қабырғасының ортасында михрабы бар және үлкен ғимаратқа шығыс жағынан кірген. Михрабтың ені 96 см, тереңдігі – 50 см, биіктігі – 1,80 см [22, 138-б.].

Ғимараттың тарихы Қожа Ахмет Ясауи өмірімен, ілімімен тығыз байланысты. Ежелден елде Қылует ғимараттары көп болған. Үлкен Қылует құрылымын зерттеушілер бөлмелерін ғар, мешіт бөлмесі, жамағатхана, құжыралар, ыстық су дайындайтын бөлме, жуынатын бөлме, дәрет алатын бөлме деп бөлген.

Ясауи жолын қушылар қырық күн шілдеде жиылып, бұл кешенде діни жоралғылар өткізген. XX ғ. 40-ж. құрылыстың көп бөлігі бұзылып, күйдірілген, сапалы кірпіштері Түркістандағы май зауытын салуға қолданылады.

XX ғ. бірінші ширегіне дейін Қылуетке мындаған (жиырма мыңға дейін) зияратшылар жиналған. Зияратшылар үшін онда бөлмелер, атқора, қонақ үйлер орнатылған. Үлкен Қылует кешені бір бөлмеден баспалдақ арқылы жер асты бөлмесі «Ғарға» түседі. Қабырғаларында шырақ қоятын кішігірім ойықтар бар. Қожа Ахмет Ясауи 63 жасқа келгенде жер астына түсіп, қалған ғұмырын өткізген жер, ең көне бөлігі «Ғар» XII ғ. мерзімделген. Қабырғалары, күмбезі төрт бұрышты кірпіштермен қаланған. Күмбезі көне балх жүйесінде өрілген. Бұл жерде қырық күндік ораза ұстау рәсімі өтілген. Кезінде Қылует міндетін атқарған «Кіші Қылует», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғұзи» мешіті құрылыстарында оңашаланатын қылуеттер болғандығы белгілі.

Әулие Құмшық ата жер асты құрылысына да 1972–1973 жж. Т.Н.Сенигова археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл жер асты діни ғимараты Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік-батысында орналасқан. Жер бетінен 3,5 м тереңдікте орналасқан діни құрылыс. 1973 жылы археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде ашылып, зерттелді. [23, 51-6].

Әулие Құмшық ата жер асты құрылысын зерттеген зерттеулер нәтижесінде ғалым бұл құрылыстың дөңгелек сипатындағы бөлменің күмбезді болғанын жазады. Осы ескерткішті зерттеу барысында табылған бояулы және бояусыз керамикаларды саралап, талдау берді. Бұл құрылыста діни-рәсімдер жүргізілгенін, археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесін талдай отырып, ғалым бұл сәулет кешенінің XII ғасырдың ортасында салынған деп тұжырымдайды [23, 51-6].

XX ғ. басында Әзірет Сұлтанға зиярат еткен С. Сапабекұлының «Түркістандағы тарихи зиярат» жазбасында» ...батыстағы Баба Ғарибқа барып, жеті атаға зиярат қылып, Үшбас атадан айналып, Тақанияға жеткен адам, Жеті атаның бір ұшы Сұлтанның Ибраһимнің шахид болған жерінен шығып, күн шығысында тоқсан тоғыз мың қашырға кітап артып, сексен сегіз мың әскерімен келген Имам Марғұз-Көк тонды атаның орнына зиярат қылып, он екі шақырым жердегі Қошшы Атаға зиярат ету керек...» деп жазса [24, 123–124-бб.], XX ғ. 60-жылдары жарық көрген О. Дастановтың [25, 53–55-бб.], 2009, 2011, 2014 жж. археолог ғалымдардың зерттеген қазба жұмыстарында [26, 122–125-бб.] жан-жақты қамтылды. Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттері болған Жеті ата мазары, қақпасы, Баб Араб кесенесі, мешіті, Үндемес ата мазары туралы деректерді талдап, зерделеді. Бұл аталған кесенелердің бәрі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің аумағында орналасқан.

Әртүрлі кезеңдерде, 1930-шы жылдары Ахмет Ясауи кесенесінің жанында тұрғызылған көне ғимараттардың жойылып кетуіне жол берілген екен. Ахмет Ясауи кесенесімен салыстыруға болмайтын, кішкене мавзолейлер, ғибадат орындары, дәстүрлі тұрғын үйлерлерге назар аударылмай, көптеген құнды кесенелер бұзылып кеткен [27, 29-6.]

Қожа Ахмет кесенесінің жағдайы, оны күтіп-сақтау мәселелері әр кезеңде де назардан тыс қалған жоқ. Ғалымдар кесененің жағдайы туралы өз зерттеулерінде қарастырып, ғылыми ортаға салып, бұқаралық ақпарат құралдарында жариялап отырды [28, 274–280-бб.]. Өйткені, тарихи құнды орындарды сақтау, қорғау, әсіресе олардың негізгі түп нұсқасын сақтау мәселелері өте маңызды екендігі анық.

Қорытынды

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – Әлемдік құнды мұралар тізіміне енген, елдің сан ғасырлық рухани құндылығын жинақтап тұрған киелі орын.

Кесенеге жыл сайын көптеген зияратшылар, саяхатшылар, басқа да жұртшылық көптеп келіп, бүгінде жаңарып, жасарып келе жатқан көне шаһарға ат бұруды дәстүрге айналдыруда. Ясауи кесенесі және кесенеге арнайы жасалған құнды ортағасырлық жәдігерлердің білім беру, тәрбиелеу, ағартушылық, мәдени тұрғыдағы беретін әсері мен маңызы ерекше екені белгілі. Осы тұста кесенедегі құнды жәдігерлердің атқарған қызметін келушілерге дұрыс түсіндіріп, ақпарат берудің маңызы да үлкен.

Ясауи кесенесіне сан ғасырлар бойы «Әзірет Сұлтаным» деп зиярат ете келген сол кезеңдегі қоғамда оны ерекше сыйлау, қадірлеу, қасиетін құрметтеу сезімдері күшті болғанын аңыздар, ғылыми деректер растайды.

Ертеде зиярат етуші кісілер, бұрынғы ел басқарған тұлғалар кесенеге ат басын бұрғанда жарты шақырым жерден атынан түсіп, жаяу келген екен. Мұндай үрдіс Орта Азия аумағындағы барлық киелі орындарға тән нәрсе.

Қазіргі кездегі кесененің, оның айналасындағы тарихи құнды нысаналардың жағдайы ғалымдар тарапынан зерделенуде. Кесене және оның сақталуы бірнеше ғасырлар бойы әртүрлі саяси өзгерістермен байланыста дамыды. Соған сай кесене және оның айналасындағы құнды мазарлар, кесенелер бұзылып, жойылып кеткені де жасырын емес.

Кезінде Қазақ хандығының астанасы болған екі мың жылдық тарихы бар Шауғар-Ясы-Түркістан қаласында көне заманнан бері келе жатқан тарихи орындар, киелі нысандар өте көп еді. Әр кезеңнің өзінің ұстар саяси ұстанымдары мен әлеуметтік-экономикалық, т.б. жағдайлары көне нысандардың жоғалып кетуіне де себепші болған. Қазіргі кезде сол Ахмет Ясауи ілімімен, тарихи оқиғаларымен байланысы бар орындардың қайта қалпына келтіріліп, жаңғыртылып, сол өмір сүрген кезеңнің сипатына сай көрсетілу мүмкіндігі аз емес екендігі белгілі.

XIX ғасырдың 70–80-жылдарындағы жөндеу жұмыстарының, XX ғасырдың әр кезеңінде жүргізілген жұмыстарының пайдасымен қатар зияны да болғаны рас. Көптеген ғимараттардың жойылып, бұзылып кеткеніне көнекөз қариялар куә. 1896 жылы А. Добросмыслов жазып кеткеніндей, Ахмет Ясауидің қызы Жамалдың мазары, басқа да Әзірет Сұлтан өмірімен байланысты мазарлар, жерлеу орындары, қылуат, кесенелер бұзылып, сүріліп кеткен. Ал 1980 жылы Н.-Б. Нұрмұхамедов бұрынғы жүргізілген барлық жөндеу жұмыстарының нақты жоспарының болмауынан, көптеген маңызды ғимараттардың жойылып кетуіне жол берілгенін айтса, М. Қожа, С. Ахмет, Ж. Алимов сынды зерттеуші ғалымдар Ахмет Ясауи кесенесінің қазіргі жағдайы, оны күтіп сақтаудың маңызын талдап, зерделеп көрсетеді өз еңбектерінде. Қазіргі кезде Қожа Ахмет Ясауи іліміне, ұрпақтарына қатысты тұлғалар мазарлары, ғимарат орындарының сақталу деңгейі жоғары деуге келмейді.

1970 жылдары Т.Н. Сенигова, Е.Ә. Смағұлов зерттеген жер асты ғибадат орындарын, атап айтқанда, Кіші Қылуат, басқа да тарихи орындарды сол ғимараттың жұмыс істеген кезеңдеріне сай көрсету, қайта қалпына келтіріп, сол заманның мәдениетін көрсету мүмкіндігін жасау, оны жан-жақты зерттеу қажеттілігі бүгінгі ұрпаққа артылар жүк десек, артық айтқандық емес.

Өз заманында ілімін таратып, қоғамды, елді зиянды, қауіпті іс-әрекеттерден қорғаған, Ясауи ілімі арқылы тура жолға түскен шәкірттерінің мазарлары және оны сақтау, қорғау адамзаттың борышы деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. История Казахстана в персидских источниках. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков / отв. ред. М.Х. Абусейтова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 476 с.
2. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент: Эл.-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. – 204 с.
3. Северцов А.А. Месяц плена у кокандцев. – СПб.: Кушелев-Безбородко, 1860. – 98 с. с карт.
4. Жәнібек Ө. Жарияланбаған жазбалар мен ол туралы естеліктер. – Алматы: Арыс, 1999. – 240 б.
5. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. – 654 с.
6. Мұсабаев Қ. Баб Араб кесенесі мен мешітінде жүргізілген археологиялық зерттеу. [Электронды ресурс]. URL: <https://kozhal.kz/202310778-bab-arab-kesenesi-men-meshitinde-zhurgizilgen-arheologiyalyq-zertteu> (қаралған күні 20.05.2022)
7. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. (путевые заметки). – Петербург, 1868. – 176 с.
8. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, ГРВЛ, 1989. – 328 с.
9. Стародуб Т.Х. Средневековая архитектура, связанная с суфизмом: Ханака, завия, такия // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, ГРВЛ, 1989. – С. 268–279.
10. Материалы поездки поручика Пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера и геодезиста подпоручика Алексея Кушелева с торговым караваном из Оренбурга в Ташкент (29 августа 1738 г. – 5 июня 1739 г.) // Первые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 262–263. (История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков, Т. VI).
11. Рычков П.И. История оренбургская (1730–1750). Издание Оренбургского Губернского статистического комитета / Под ред. и прим. Н.М. Гутьяра. – Оренбург: Типолит. И.И. Евфимовского-Мировецкого, 1896. – 100 с.

12. Қожа Ахмет Ясауи есіміне байланысты аңыз, әпсана, хикаялар / құрастырып, алғы сөзін, түсініктерін жазған, баспаға дайындаған ф.ғ.к. Б. Қорғанбеков. – Алматы: Эффект, 2009. – 152 б.
13. Диуани хикмет. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2010. – 296 б.
14. Тоқтабай А. Түркі халықтарының жылқы мәдениеті. – Астана: Ғылым, 2015. – 380 б.
15. Сералханұлы Қ. Ортағасырлық Сури қаласының орнын анықтау // 1920–1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Түркістан, 2022. – 320 б.
16. Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана. В кн.: Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 81–93.
17. Қожа М. Ахмет Ясауи есімімен байланысты тарихи орындар // «Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан, 2018. – Б. 96–99.
18. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.
19. Байдәулетов С. Алтын киімді Ханзада ұранды қарт қазақтар. – Алматы: Арыс, 2000. – 291 б.
20. Көк тонды ата кесенесі. [Электронды ресурс]. URL: <http://azretsultan.kz/k-k-tondy-ata-kesenesi/> (қаралған күні 23.09.2022)
21. Сенигова Т.Н. Культовое сооружение около мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави. В кн.: Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 113–120.
22. Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. – Түркістан: Мирас, 1998. – 228 б.
23. Сенигова Т.Н. Уникальное культовое сооружение Аулие Кумчик-Ата в районе г. Туркестана // Прошлое Казахстана в археологических источниках. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 236 с.
24. Сапабекұлы С. Түркістандағы тарихи зийарат // Ясауи тағылымы. Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы. – Түркістан: Мұра, 1996. – 152 б.
25. Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 100 б.
26. Мұсабаев Қ. Жеті ата қақпасында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Түркология. – 2012. – №1(57). – Б. 127–135.
27. Нұрмұхаммедов Н.-Б. Ахмед Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. – 168 б.
28. Қожа М., Ахмет С., Алимов Ж. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қазіргі жағдайы және оны күтіп сақтаудың мәселелері // Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. IV Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан, 2012. – Б. 130–137.

REFERENCES

1. Istoriia Kazahstana v persidskih istochnikah. Izvlecheniia iz sochineniy XIII–XIX vekov [The history of Kazakhstan in Persian sources. Extracts from the writings of the XIII–XIX centuries] / otv. red. M.H. Abuseitova. – Almaty: Daik-Press, 2002. – 476 s. [in Russian]
2. Dobromyslov A.I. Goroda Syr-Dariinskoi oblasti: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata i Chimkent [Cities of Syr-Darya region: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata and Shymkent]. – Tashkent: El.-par. tipo-lit. O.A. Porceva, 1912. – 204 s. [in Russian]
3. Severcov A.A. Mesiac plena u kokandcev [A month of captivity at Kokand]. – SPb.: Kushelev-Bezborodko, 1860. – 98 s. s kart. [in Russian]
4. Janibek O. Jariialanbagan jazbalar men ol turaly estelikter [Unpublished notes and memories of him]. – Almaty: Arys, 1999. – 240 b. [in Kazakh]
5. Ajigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii (pamiatniki Aralo-Kaspiskogo regiona) [Nomadic architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]. – Almaty: Nauchno-izdatelskiy centr «Gylym», 2002. – 654 s. [in Russian]
6. Musabaev Q. Bab Arab kesenesi men meshitinde jurgizilgen arheologiihq zertteu [Archaeological study of the Bab Arab mausoleum and mosque]. [Electronic resource]. URL: <https://kozhalar.kz/202310778-bab-arab-kesenesi-men-meshitinde-zhurgizilgen-arheologiyalyq-zertteu> (qaralghan kuni 20.12.2022) [in Kazakh]
7. Pashino P.I. Turkestanskiy kraj v 1866 g. (puteveye zametki) [Turkestan region in 1866 (travel notes)]. – Peterburg, 1868. – 176 s. [in Russian]
8. Trimmingem Dj.S. Sufiyskie ordeny v islame [Sufi Orders in Islam]. – M.: Nauka, GRVL, 1989. – 328 s. [in Russian]

9. Starodub T.H. Srednevekovaia arhitektura, sviazannaia s sufizmom: Hanaka, zaviia, takiia // Sufizm v kontekste musulmanskoï kultury [Medieval architecture associated with Sufism: Khanaka, zawiya, takiya]. – M.: Nauka, GRVL, 1989. – S. 268–279. [in Russian]
10. Materialy poezdki poruchika Penzenskogo garnizonnogo pehotnogo polka Karla Millera i geodezista podporuchika Alekseia Kusheleva s tovgovym karavanom iz Orenburga v Tashkent (29 avgusta 1738 g. – 5 iunïa 1739 g.) [Materials of the trip of Lieutenant Karl Miller of the Penza Garrison Infantry Regiment and surveyor Lieutenant Alexey Kushelev with a trade caravan from Orenburg to Tashkent (August 29, 1738 – June 5, 1739)] // Pervye dnevniki i slujebnye zapiski o poezdках po iujnym stepiam. XVIII–XIX veka. – Almaty: Daik-Press, 2007. – С. 262–263. (Istoriia Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov, T.VI). [in Russian]
11. Rychkov P.I. Istoriia orenburgskaia (1730–1750). Izdanie Orenburgskogo Gubernskogo statisticheskogo komiteta [Orenburg history (1730-1750). Publication of the Orenburg Provincial Statistical Committee] / Pod red. i prim. N.M. Gutïara. – Orenburg: Tipolit. I.I. Evfimovskogo-Miroveckogo, 1896. – 100 s. [in Russian]
12. Qoja Ahmet Iasauï esimine bailanysty anyz, apsana, hikaialar [Legends, stories, stories related to the name of Khoja Ahmed Yasawi] / qurastyryp, algy sozin, tusinikterin jazgan, baspara daiyndagan f.g.k. B. Qorganbekov. – Almaty: Effekt, 2009. – 152 b. [in Kazakh]
13. Diuani hikmet [Diwani Hikmet]. – Almaty: Nurly Alem, 2010. – 296 b. [in Kazakh]
14. Toqtabai A. Turki halyqtarynyn jylqy madenieti [Horse culture of the Turkic peoples]. – Astana: Gylym, 2015. – 380 b. [in Kazakh]
15. Seralhanuly Q. Ortagasyrlyq Suri qalasynyn ornyn anyqtau [Determining the location of the medieval city of Suri] // 1920–1950 jylardagy Qazaqstandagy saiasi qugyn-surgin atty respublikalyq gylymi-praktikalyq konferenciia materialdarynyn jinagy. – Turkistan, 2022. – 320 b. [in Kazakh]
16. Baipakov K.M. O lokalizacii srednevekovyh gorodov Iujnogo Kazahstana [About localization of medieval cities of South Kazakhstan]. V kn.: Arheologicheskie issledovaniia v Otrare. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – S. 81–93. [in Russian]
17. Qoja M. Ahmet Iasauï esimimen bailanysty tarihi oryndar [Historical sites associated with the name of Ahmet Yassawi] // «Qoja Ahmet Iasauï muralary men iliminin zerttelu maseleleri» Halyqaralyq gylymi konferenciia materialdary. – Turkistan, 2018. – B. 96–99. [in Kazakh]
18. Baipakov K.M. Srednevekoveye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom puti [Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road]. – Almaty: Gylym, 1998. – 216 s. [in Russian]
19. Baidaletov S. Altyn kiimdi Hanzada urandy qart qazaqtar [Old Kazakhs with the motto of the prince in gold]. – Almaty: Arys, 2000. – 291 b. [in Kazakh]
20. Kok tondy ata kesenesi. [Electronic resource]. URL: <http://azretsultan.kz/k-k-tondy-ata-kesenesi/> (qaralghan kuni 23.09.2022) [in Kazakh]
21. Senigova T.N. Kultovoe soorujenie okolo mavzoleia Hodji Ahmeda Iasavi [A religious building near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. V kn.: Arheologicheskie issledovaniia v Otrare. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – S. 113–120. [in Russian]
22. Smagulov E.A., Grigorïev F.P., Itenov A.A. Srednevekovaia arheologïia goroda Turkeстана [Medieval archeology of the city of Turkestan]. – Turkistan: Miras, 1998. – 228 b. [in Russian]
23. Senigova T.N. Unikalnoe kultovoe soorujenie Aulie Kumchik-Ata v raione g. Turkeстана [A unique religious building Aulie Kumchik-Ata in the area of Turkestan] // Proshloe Kazahstana v arheologicheskikh istochnikah. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – 236 s. [in Russian]
24. Sapabekuly S. Turkistandagy tarihi zïarat [Historical pilgrimage in Turkestan] // Iasauï tagylymy. Gylymi maqalalar men jana derekter jinagy. – Turkistan: Mura, 1996. – 152 b. [in Kazakh]
25. Dastanov O. Aulieli jerler turaly shyndyq [The truth about sacred places]. – Almaty: Qazaqstan, 1967. – 100 b. [in Kazakh]
26. Musabaev Q. Jeti ata qaqpasynnda jurgizilgen arheologïialyq zertteu jumystarynyn natijesi [Results of archaeological research carried out at the «Jetti Ata» gate] // Turkologïia. – 2012. – №1(57). – B. 127–135. [in Kazakh]
27. Nurmammedov N.-B. Ahmed Iasauï saulet gïmaraty: Albom [Ahmed Yasawi architectural building: album]. – Almaty: Oner, 1988. – 168 b. [in Kazakh]
28. Qoja M., Ahmet S., Alimov J. Qoja Ahmet Iasauï kesenesinin qazirgi jagdaiy jane ony kutip saqtaudyn maseleleri [The current state of the mausoleum of Khoja Akhmet Yasawi and problems of its maintenance] // Qoja Ahmet Iasauï muralary men iliminin zerttelu maseleleri. IV Halyqaralyq gylymi konferenciia materialdary. – Turkistan, 2012. – B. 130–137. [in Kazakh]